

Vrome reiziger of stoere

Pelgrimstekens en profane insignes

Laatmiddeleeuwse pelgrims toiden zich met insignes (afb. 1): pelgrimstekens die hen als bedevaartgangers herkenbaar maakten, maar die tegelijkertijd moeten worden beschouwd als christelijke amuletten. Ook gewone, vrome gelovigen speldden sieraden met religieuze voorstellingen op hun kledij, onderweg als zij waren door hun aardse bestaan. Daartegenover droegen stoere jongens, evenals vele anderen, in onze ogen nogal absurde afbeeldingen als sieraad: om te imponeren, misschien ook omwille van bescherming, vruchtbaarheid of geluk - kortom en generaliserend gesteld, vanwege hun apotropaeïsche betekenis. Bijna steeds ging het hierbij om uiterst goedkope en en-masse vervaardigde sieraden - speldjes, hangers - en deze vormen een specifieke groep binnen een veel ruimer aanbod van soortgelijk gefabriceerde en gedragen volkssieraden (afb. 2). In het hier volgende verhaal ga ik in op deze 'insignes', meest van lood-tin gegoten 'klatergoud'. De thematiek die aan de orde komt, lijkt de uitersten van de middeleeuwse maatschappij met elkaar te verbinden: van christelijk, vroom en devoot tot bizar, decoratief en erotisch.

- door Jos Koldewij -

Een jaar geleden verscheen het tweede deel van het corpus van in de Nederlanden archeologisch gevonden religieuze en profane insignes: in totaal werden tot nu uit Nederlandse en Vlaamse bodem 2242 verschillende exemplaren geïnventariseerd, die als totaal een nog nauwelijks bekend beeld geven van de laatmiddeleeuwse cultuur.¹ Dit opmerkelijk rijke vondstmateriaal en het onderzoek naar deze insignes vormen de achtergrond voor dit artikel.

Insignes

Met het kruis getekend ...

Het laatmiddeleeuwse duivelskind Robert le Diable, Robert the

Devil, kwam na een boosaardig leven van roven, moorden en verkrachten plotseling tot inkeer en besluit op bedevaart te gaan naar de paus in Rome. Hij treft zijn voorbereidingen voor de lange reis en - zo is verhaald in de Middelnederlandse gedrukte versie uit 1516 - '... teekende hi hem metten heylighen cryce ende reedt doer dat foreest den rechten wech na Romem'.² Robrecht de Duyvel neemt de kortste weg, door het woud, naar Rome, maar pas nadat hij zich onder het teken van het heilige kruis heeft gesteld; als bedevaartganger, als reiziger in Gods naam, is hij herkenbaar.

Die herkenbaarheid was van groot belang. Pelgrims werden immers getolereerd als rondlopende reizigers, die bovendien een beroep op naastenliefde, gastvrijheid en vrijgevigheid van ieder medemens mochten doen. Pelgrims beschikten over privileges als tolvrijheid, bescherming en vrij onderdak in kloosters of speciale hospitalen. Pelgrims móchten niet alleen bedelen, het was een extra verdienste de tocht in volstreekte armoede te volbrengen en het was een goede zaak de medemens aldus de gelegenheid te geven de christelijke naastenliefde te bedrijven. Het belangrijkste voor de pelgrim zelf was misschien nog wel dat hij tijdens zijn tocht uiteraard mocht rekenen op bovenaardse bescherming: wie een bedevaartganger onrecht aandeed als beroving, mishandeling of erger, zou direct door Gods toorn worden getroffen.

Het teken van het kruis stelde Robrecht onder speciale bescherming én duidde hem als pelgrim. Of zijn kruis van textiel was en op zijn kleding genaaid, of dat het erop was geschilderd dan wel dat het een los en opgespeld insigne was, weten we niet; misschien was het zelfs niet meer dan het symbolische en veelbetekende gebaar met de rechterhand van een geslagen kruisteken.

Tatoeages

De eerste suggestie is wellicht het meest waarschijnlijk, maar het zich markeren met het kruisteken kon ook zeer lijfelijke en extreme vormen aannemen: dit valt bijvoorbeeld op te maken uit een vijftiende-eeuwse geschilderde beeltenis van de heilige Rochus als pelgrim uit de Oostenrijkse benediktijnenabdij van Admont.³ Volgens deze afbeelding ging de heilige zo ver dat hij het teken van het kruis tot bloedens toe in zijn borst kerfde. Deze voorstelling van Rochus als pelgrim lijkt een excès, maar stond dicht bij de werkelijkheid dan we in eerste instantie zouden veronderstellen. De kruisvaarders zouden zich in Jeruzalem al hebben laten tatoeëren als bewijs van hun bezoek aan het Heilige Graf; op hun beurt traden zij hiermee in een veel oudere, tot in de Vroegchristelijke periode reikende traditie van zich met christelijke symbolen tatoeërende christenen.⁴

Uit zeventiende-eeuwse bronnen is de beslist aanzienlijk oudere traditie bekend van tatoeages als pelgrimstekens. Zo is bijvoorbeeld door een kopergravure uit 1676 van Hans Martin Winterstein gedocumenteerd welke tatoeages de Hamburgse Jeruzalempelgrim Otto

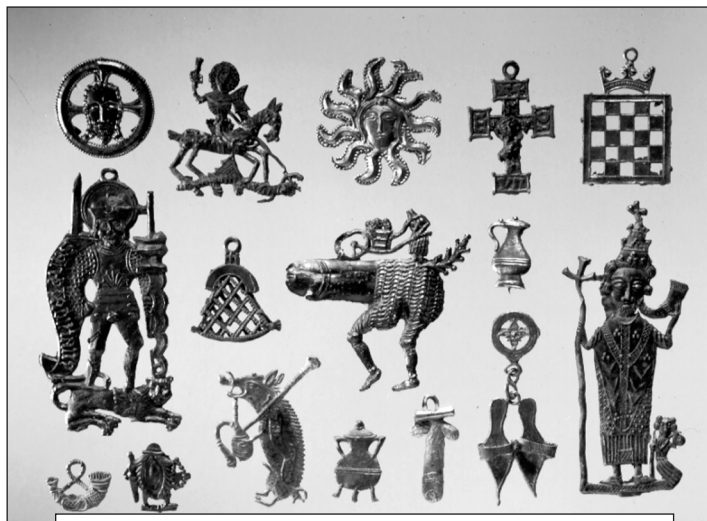
jongen?

von der Grössen in zijn linker- en rechterarm had laten aanbrengen toen hij in 1669 het Heilige Land bezocht: onder andere het Jeruzalemkruis, een crucifix, de verrijzende Christus en de Heilig-Grafkapel. Een andere Jeruzalemreiziger, de zeventiende-eeuwse Nederlandse katholieke martelaar en Franciscaner monnik Hieronymus van Weert (ca 1522 - 1572), droeg een getatoeëerd Jeruzalemkruis op borst en rechterarm.⁵ Voordat deze Hieronymus als een van de Negentien Martelaren van Gorcum op 9 juli 1572 door de opstandige protestantse geuzen werd opgehangen, zo beschrijft de ooggetuige en hagiograaf Rutger van Est (Estius), sneden de geuzen het Jeruzalemkruis op wrede wijze uit zijn vlees.⁶

Ook in reisverslagen van Heilige-Landpelgrims wordt wel verhaald over de tatoeages. Soms zijn deze beschrijvingen uiterst gedetailleerd, zoals een Hollandse stadskroniek waarin werd vastgelegd hoe te Betlehem in de vroege zeventiende eeuw de pelgrims letterlijk en lieflijk met het kruis werden getekend: 'Zij hebben veele houten vormen, waarop de merken gegraveert en uitgesneden zijn, die op de armen gezet worden: ieder mag een van deeze vormen na zijn welgevallen uitkiezen, dewelke dan met stof van dove-kolen in het graveerzel op den arm gezet wordt, zulkx zij den aftrek van het merk, dat daar op gegraveert is, op den arm overzet, daarna hout een met de linkerhand den arm vast, waar van de huid styf uitgerekt is, en heeft in de rechterhand een klein riet met twee naalden, welke naalden hij van tijd tot tijd in Inkt met Osse-galle gemengt, gedoopt, en daar mee de strepen die met de houten vorm gemerkt zijn, steekt, het welke pijn, en gewoonlijk een klein koorsje voor eene korten tijd veroorzaakt; ook blijven de armen twee of drie dagen driemaal zoo dik opgeswollen, als zij anders zijn. Na dat men langs heen alle deeze streepen gestookt heeft, zoo wast men de arm af, en ziet toe of er eenig misslag is, alsdan begint men wederom, en bij wijlen tot driemaal toe. Wanneer het gedaan is, zoo bewint men den arm digt toe, op het steeksel of op de gestookte hand groeit een korst, die twee of drie dagen daar na afvalt, maar de merken blijven blauw staan, en gaan nooit uit, uit oorzaak het bloet zich met deeze verf van de ossegal in Inkt vermengende, tot van binnen onder de huid doordringt en merken maakt'.⁷

Religieus en profaan

In de late Middeleeuwen, van de twaalfde tot het midden van de zestiende eeuw, was de meest gebruikelijke manier om zich als pelgrim te presenteren door zich te hullen in de karakteristieke pelgrimskleding met hoed, tas en staf, en zich te tooien met pelgrimstekens. De insignes droegen bij tot de herkenbaarheid als pelgrim meer in het algemeen en zelfs gaven ze aan welke heilige plaatsen hij had bezocht, waar hij de devotionele souvenirs had verworven (afb. 1). Maar belangrijker was - zoals reeds gezegd - dat de pelgrim door het dragen van de karakteristieke tekens zich onder de bescherming van de specifieke heiligen en heilighdommen stelde. De insignes zijn enerzijds herkenningstekens, anderzijds en vooral

Afb. 1 Religieuze en profane insignes, Nederlandse bodemvondsten, loodtin, ca. 1350-1525; onder andere pelgrimstekens van Sint Adrianus uit Geraardsbergen (Vlaanderen), Sint Cornelius uit Ninove (Vlaanderen), het Ware Gelaat van Christus en Sint Joris. Cothen, Verzameling H.J.E. van Beuningen (foto Tom Haartsen, Ouderkerk aan de Amstel / Museum Boijmans Van Beuningen, Rotterdam).

christelijke amuletten. Elk insigne had zijn eigen iconografie en betekenis, in detail verwijzend naar legende of cultus.

Doorgaans waren de insignes goedkope, van een lood-tinlegering gegoten massaproducten, die in de nabijheid van vereerde objecten als miraculeuze beelden en reliekschrijnen werden verkocht en misschien ook wel werden uitgedeeld. In de late vijftiende en zestiende eeuw werden naast de gegoten pelgrimstekens ook met behulp van een mal gestante (gestempelde) exemplaren van flinterdun geelkoper populair. Voor welgestelde gelovigen bestonden meer duurzame varianten in koper of brons, of kostbare exemplaren in edelmetaal, zilver, verguld zilver of goud. Sinds het midden van de negentiende eeuw zijn in heel noordwest Europa door schatgravers, amateurarcheologen en ook bij professionele opgravingen met name veel van de tin-loden insignes teruggevonden op locaties die door de toevallige bodemgesteldheid conserverend werkten.

In de Nederlanden en vooral in de kuststreken is dit laatste vaak het geval en met name de afgelopen vijfentwintig jaar zijn hier met behulp van de metaaldetector duizenden insignes ontdekt.⁸ Opmerkelijk is dat nagenoeg steeds tussen het religieuze beeldmateriaal en onder exact gelijke omstandigheden ook allerlei profane insignes werden aangetroffen. Behalve vrome insignes droeg men in de late Middeleeuwen blijkbaar ook soortgelijke en-masse geproduceerde, goedkope sieraden met een niet-religieuze thematiek. Een zeer ruim scala aan decoratieve onderwerpen werd opgespeld, uiteenlopend van afgebeelde gebruiksvoorwerpen, hoofde tafereelen, verwijzingen naar volkswijsheden en populaire vertelstof, tot de voor hedendaagse ogen uiterst bizarre erotische fantasieën (afb. 2).

Stand van onderzoek⁹

Initiërend onderzoek op gebied van insignes werd in de vorige eeuw gedaan naar aanleiding van de talrijke Seine-vondsten door de verzamelaar Arthur Forgeais: *Notice sur des plombs historiés trouvés dans la Seine*, 5 delen, Parijs 1863-1866. Dit door Forgeais in eigen beheer

gepubliceerde onderzoeksresultaat was breed van opzet en vond slechts vervolg in tal van lokale en regionale publicaties. Deze waren, in samenhang met het kleinere en incidentele aanbod van vondstmateriaal, steeds meer beperkt van opzet en belang.

Pas betrekkelijk recent werd het onderzoek weer in bredere zin ter hand genomen en wel door prof. dr. Kurt Köster uit Frankfurt, die zich op het gebied van de pelgrimstekens buitengewoon verdienstelijk maakte door zowel *casestudies* als gedegen overzichtspublicaties. Door het overlijden van deze specialist op het gebied van de laatmiddeleeuwse pelgrimsinsignes in 1986, kwam het door hem gestarte en door de Deutsche Forschungsgemeinschaft ondersteunde project (een alomvattende 'Pilgerzeichenkatalog') op dood spoor. Zowel in Frankrijk, Engeland, Duitsland en Scandinavië stimuleerde Köster de belangstelling en in al die landen is incidenteel dan ook belangrijk werk verricht, zowel in kleinere detailstudies als wat betreft de publicatie van archeologische complexen als grotere verzamelingen.

Voor Nederland valt te melden dat in 1981 op de expositie *Vroomheid per dozijn* in het Museum Catharijneconvent voor het eerst de aandacht werd gevestigd op de spectaculaire pelgrimsteken-vondsten uit het Zeeuwse deltagebied; in ruimer kader van middeleeuws en post-middeleeuws archeologisch vondstenmateriaal uit de Oosterschelde werden in 1987 op de tentoonstelling *Schatten uit de Schelde* in het Markiezenhof te Bergen-op-Zoom niet alleen religieuze maar ook profane speldjes getoond; met name de toen geëxposeerde scabreuze en erotische insignes deden stof opwaaien en vormden de aanzet tot hernieuwde aandacht voor dit materiaal, dat overigens ook in de vorige eeuw al tot publicaties had geleid.¹⁰ Een fors overzicht van de spectaculaire Nederlandse vondsten werd in 1993 gepubliceerd in de selectieve catalogus van de particuliere collectie insignes bijeengebracht door H.J.E. van Beuningen; parallel vond een expositie van dit materiaal plaats in het Museum Boijmans Van Beuningen te Rotterdam, die werd afgesloten met een symposium, waarvan de lezingen ook in boekvorm zijn verschenen.¹¹ Een vervolgpublishatie, *Heilig en Profaan 2*, van opnieuw zo'n 1200 insignes uit Nederlandse bodem, verspreid over museale, archeologische en particuliere verzamelingen, verscheen in 2001 en werd wederom geflankeerd door een tentoonstelling in het Rotterdamse Museum Boijmans Van Beuningen: toen was het geen zelfstandige expositie maar een belangrijk onderdeel van de Jheronimus Bosch-tentoonstelling, waar de insignes als verrassend cultuurhistorisch materiaal voor velen een 'eye-opener' waren. De beeldtaal van de insignes hielp bij de duiding van het dikwijls raadselachtige schilderwerk van Jheronimus Bosch, en Bosch bleek weer heel nuttig om meer van de volkssieraden te begrijpen.

De inventarisatie van het vondstenmateriaal werd in Nederland en Vlaanderen voor een belangrijk deel gedaan en gestimuleerd door de al genoemde verzamelaar H.J.E. van Beuningen; diens prachtige verzameling en ook zijn documentatie van opgegraven insignes zijn van onschatbare waarde. Het grote en belangwekkende aantal Nederlandse vondsten van de afgelopen decennia heeft, tenslotte, aanzet gegeven tot een groter onderzoeksproject naar religieuze en profane insignes aan de Katholieke Universiteit Nijmegen, waar momenteel ook een internationale database van dit materiaal wordt opgezet als een moderne opvolging van Kösters 'Pilgerzeichenkartei'.¹²

Cultuurhistorische aspecten

De grootste waarde van de religieuze en profane insignes, de per defi-

nitie goedkope en *en-masse* vervaardigde draagtekens, ligt in hun cultuurhistorische verwevenheid. De uiteenlopende betekenis-aspecten van deze laatmiddeleeuwse prullaria en devotionalia zijn slechts te ontwaren in hun oorspronkelijke context, en dat weer binnen een ruimer, algemeen geldend kader dat in antropologische termen te definiëren valt. Voor een deel leveren de insignes zelf, als uitgangspunt, de informatie en daarnaast is een breed scala van andere visuele en geschreven bronnen relevant. Bij de huidige stand van onderzoek is nog niet veel meer dan de tip van de sluier opgelicht; niet alleen blijkt het bestand aan insignes ongelooflijk groot en komen nog steeds nieuwe typen en varianten tevoorschijn, ook het ter verklaring of identificatie aan te halen bronnenmateriaal is schier eindeloos en wordt slechts stukje bij beetje veroverd. Voor de religieuze insignes, de pelgrimstekens en algemenere devotionalia, zijn al betrekkelijk veel gegevens voorhanden: deze puzzel is in feite al redelijk te leggen, hoewel nog vele en zeker ook essentiële stukjes ontbreken.

Voor het profane, het wereldlijke materiaal is dat moeilijker. De insignes zijn er en vormen een buitengewoon breed en intrigerend aanbod van onderwerpen en thema's, vele varianten en een nog immer toenemend scala van verbeeldingen. De meer directe bronnen betreffende de draagtekens ontbreken evenwel: we kennen geen afbeeldingen of beschrijvingen, we bezitten geen of nauwelijks gegevens over de producenten, hun inspiratie, hun producten en hun klandizie, anders dan wat de opgegraven bronnen bieden. Aan de hand van enkele voorbeelden en vragen over mogelijke parallellen en verschillen zal ik proberen hierna kort een beeld te schetsen van een cultuurhistorische context waarin zowel de religieuze als de profane loodtinnen insignes moeten worden gezien.¹³

Vermoedelijk omstreeks 1530-1540 tekende een navolger van Jheronimus Bosch twee schetsbladen met bedelaars, kreupelen en straatmuzikanten, nu respectievelijk in Brussel en in Wenen:¹⁴ uitschot, schuinsmarcheerders, de bedelende sociale onderlaag, met allerlei attributen: objecten die we ook als speldjes of 'insignes' kennen, zoals de luit en de blaasbalg. Enkele onder de al dan niet kreupele bedelaars dragen insignes, waarvan een drietal identiek en herkenbaar is. Opmerkelijk genoeg gaat het daarbij niet om profane of erotische tekens, die zeker naar huidige maatstaven beter bij het rommelige gezelschap zouden passen. Als identificeerbaar insigne tekende Bosch met drie snel gezette cirkels het pelgrimsinsigne van Wilsnack: de voorstelling van de drie in het Noordduitse stadje vereerde miraculeuze hosties.¹⁵ Jheronimus Bosch bedoelde dat insigne zeker niet, gezien de context van zijn schetsblad, als een positief bedevaartsteken, maar juist als een misbruikt pelgrimsteken: misbruikt want onder het mom van vroomheid trokken bedelaars en boeven al bedelend rond.

Het insigne van Wilsnack leent zich uitstekend voor een snelle, globale en toch herkenbare weergave door zijn vorm van de drie gekoppelde rondjes, die drie bloedende hosties verbeelden. Maar tevens was het Wilsnack-insigne buitengewoon geschikt voor de dubieuze sfeer waarin Bosch het hier plaatst, want het ook in de Nederlanden hoogst populaire bedevaartsoord Wilsnack stond, zowel wat devotie als wat de daar verkochte insignes aangaat, onder zware theologische kritiek. Het wonder op zich was al niet bijster geloofwaardig, maar bovendien bracht de massaliteit van de pelgrimage aldaar misstanden met zich mee en het gebruik om de hostie, het lichaam van Christus, als speldje te dragen, was zeker niet tolerabel.¹⁶ De kritiek

leek evenwel omgekeerd evenredig aan de praktijk en Wilsnack was en bleef, tot haar ondergang als bedevaartplaats tijdens de reformatie, buitengewoon populair. Dit leidde tot excessen, zoals we in geschrifte en zelfs in beeld gebracht zien. Althans mij lijkt dat we de geheel in bloedrode kledij gehulde kreupele pauper met zijn rood geverfde Wilsnack-insigne, op een Noordduits altaarstuk van circa 1444, niet anders kunnen duiden dan als een religieus fanaticus.¹⁷

Insignes – amuletten

Met dit voorbeeld zijn we terug bij de oorspronkelijke betekenis van pelgrimsinsignes, namelijk een herinnering aan en een verwijzing naar een heilige of heiligdom; en dat uiteraard niet waardevrij of betekenisloos. Over alle detailverklaringen heen hebben we bij zowel de religieuze als de profane insignes te maken met een amuletfunctie - meer of minder geprononceerd en in alle denkbare aspecten: tekenend, imponerend, geluk- en heilbrengend of juist onheil en rampspoed afwerend, vruchtbaarheid en welvaart bevorderend, kwaad afstotend, een intermediair vormend tussen het aardse en het boven- of onderaardse, christelijk of ongekerstend. Vanuit dit algemene kader is het uiteraard van belang de detailverklaring, de duiding per insigne te geven, om vervolgens de insignes als groter geheel weer te kunnen gebruiken als informatiedragers, als bron. Generaliserend kunnen we ze omschrijven als magisch beladen voorwerpen, al dan niet religieus, en wat betreft de profane insignes, vaak op zijn minst verwijzend naar het seksuele, amoureuze of erotische. De meer erotische, zinnenprikkelende insignes, waarvan er tussen de religieuze vele gevonden zijn,¹⁸ moeten in elk geval niet als geïsoleerde, laatmiddeleeuwse curiosa worden beschouwd, maar zijn zowel in een traditie als in een ruim antropologisch kader te plaatsen.

Personalia

Prof. dr. J. Koldewij is hoogleraar Kunstgeschiedenis van de Middeleeuwen aan de Katholieke Universiteit Nijmegen.

Noten

- 1 H.J.E. van Beuningen, A.M. Koldewij, D. Kicken, *Heilig en Profaan* 2. 1200 Laatmiddeleeuwse insignes uit openbare en particuliere collecties. Cothen 2001 (Rotterdam Papers 12) [informatie: Stichting Religieuze en Profane Insignes, Brink 5, 3945 BE Cothen].
- 2 Rob Resoort (ed.), *Robrecht de Duyvel*. Muiderberg 1980, p. 85, 123.
- 3 *Kunstschatten uit de Benediktijnerabdij van Admont/Merveilles de l'abbaye Bénédicteine d'Admont/Kunstschätze aus dem Benediktinerstift von Admont*. Tienen 1987 (Europalia 87 Oesterreich), p. 124-125 cat. 30; A.M. Koldewij, 'Lifting the Veil on Pilgrim Badges', in: J. Stopford (ed.), *Pilgrimage explored*, York 1999, p. 161-162, ill. 2.
- 4 Christa Ruhnke, *Die Tätowierung, eine sozio-kulturelle und medizinische Betrachtung*. Marburg 1974, p. 47-49.
- 5 W. Lampen, 'Hollandsche Jerusalemvaarders in vroeger eeuwen', in: *Bijdragen voor de Geschiedenis van het Bisdom Haarlem*, 45 (1928), p. 278-280.

afb. 2 De apostel Jacobus de Meerdere als pelgrim. Op zijn hoed de schelp en gekruiste miniatuur-reisstaffes als pelgrimstekens die naar zijn bedevaartplaats Santiago verwijzen; terzijde daarvan speldjes met een kruis en gebedsknopjes. Detail van een gebrandschilderd glasraam uit de kerk van Jegenstorf (Bern); Bern, Historisches Museum (foto auteur)

6 Estius, *Historia Martyrum Gorcomiensium*. Douai 1603; reprinted in: *Acta Sanctorum Julii II*, Venice 1747, c. 7 (col. 799): '... figuras crucis Hierosolymitanae, quae illi, ut Terrae Sanctae peregrino, erant in pectore et dextro brachio ita certa ratione inscriptae, ut carne integra deleri non possent, adhuc viventi e carne homines inimici, crucis Christi crudeliter exciderunt'.

7 Op.cit. Lampen, p. 279-280, citaat uit: Dirk Burger van Schoorl, *Chronyk van Medenblik*. Hoorn 1767, p. 120 die deze informatie verkreeg van een zekere Simon Pietersz. Poorter, reiziger naar Jeruzalem in 1614.

8 De metaaldetector wordt zowel door professionele archeologen gebruikt als door amateurs, maar ook door schatgravers en clandestiene opgravers. Benadrukt moet worden dat het overgrote deel van de klein-metaal-vondsten door 'amateur-archeologen' werd gedaan bij grondverplaatsingen (mechanisch, zoals stadskern-renovatie, of natuurlijk, zoals verschuivende stroombeddingen) waardoor deze objecten onherroepelijk en op korte termijn volledig door corrosie verloren gaan. Bij onmacht van de archeologische

voorzieningen enerzijds en absolute overmacht van de gigantische hoeveelheden te onderzoeken kubieke meters verplaatste oude bewoningslagen, biedt het 'grijze circuit' zicht op belangrijk en niet op andere wijze in beeld te krijgen cultuurhistorisch materiaal.

9 In eerdere versie werd dit overzicht gepresenteerd op een studiedag te Rotterdam, Museum Boijmans Van Beuningen, 11 februari 1994: A.M. Koldewij, 'Laatmiddeleeuwse insignes. Verzamelgeschiedenis en stand van onderzoek, cultuurhistorische aspecten', in: A.M. Koldewij, A.M. Willemsen (eds), *Heilig en Profaan. Laatmiddeleeuwse insignes in cultuurhistorisch perspectief*. Amsterdam 1995, p. 14-16. Voor het meer volledige literatuuroverzicht dat de basis vormt voor dit geschetste historiografische overzicht, wordt verwezen naar H.J.E. van Beuningen, A.M. Koldewij, *Heilig en Profaan. 1000 laatmiddeleeuwse insignes uit de collectie H.J.E. van Beuningen*. Stichting Religieuze en Profane Insignes. Cothen 1993 (Rotterdam Papers VIII), p. 327-338; R.M. van Heeringen, A.M. Koldewij, A.A.G. Gaalman, *Heiligen uit de modder. In Zeeland gevonden pelgrimstekens*. Utrecht/Zutphen 1987 (herdruk 1988) (Clavis Kunsthistorische Monografieën 4), p. 143-148. D. Kicken schetst in *Heilig en Profaan* 2 (p. 7-22) de meer recente stand van onderzoek.

10 Arthur Forgeais, *Priapées*. zonder plaats en zonder jaar (Parijs 1858; dank aan Denis Bruna, die een kopie stuurde van dit extreem zeldzame werkje); Thomas Wright, *The Worship of the generative powers during the Middle Ages of Western Europe*. 1866 (reprint New York 1992: *A History of Phallic Worship*. vol. II), pp. 59-65, plates IX-X.

11 Op.cit. Van Beuningen, Koldewij, noot 9; Op.cit. Koldewij, Willemsen (eds), noot 9.

12 De opbouw van de geautomatiseerde database is gestart in januari 1998 als universitair project; vanaf het najaar 2002 wordt dit project voortgezet met steun van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek. Contactpersoon en nadere informatie: Prof. Dr. A.M. Koldewij, Afdeling Kunstgeschiedenis van de Middeleeuwen en Vroegchristelijke Tijd, Katholieke Universiteit Nijmegen, Postbus 9103, 6500 HD Nijmegen.

13 Jos (=A.M.) Koldewij, 'The wearing of significant badges, religious and secular: the social meaning of a behavioural pattern', in: W. Blockmans, A. Janse (ed.), *Showing Status. Representation of Social Positions in the Late Middle Ages*, Turnhout 1999, p. 307-328.

14 Zie: *Jheronymus Bosch*. Tentoonstellingscatalogus Noordbrabants Museum, 's-Hertogenbosch 1967, cat. 49-50. De meest recente visie is dat het werk van een zestiende-eeuwse navolger betreft: J., Dequeker, G. Fabry & L. Vanopdenbosch, 'De processie van kreupelen naar Jeroen Bosch (ca.1450-1516): een historische analyse', in: *Millennium* 15 (2001), p. 140-153 (met literatuurverwijzingen).

15 Zie over Wilsnack: Op.cit. Van Beuningen, Koldewij, noot 9, p. 145-146, afb. 130-137.

16 O.-F. Gandert, 'Das Heilige Blut von Wilsnack und seine Pilgerzeichen', in: *Brandenburgische Jahrhunderte. Festgabe für Johannes Schultze zum 90. Geburtstag*. Berlin 1971, p. 73-90.

17 Lüneburg, Ev.-luth. St. Nicolaigemeinde; Hans Borneman, ca. 1444, altaarstuk met de heilige Laurentius die de ware schat der kerk (de armoede) toont aan keizer Decius. *Stadt im Wandel. Kunst und Kultur des Bürgertums in Norddeutschland 1150-1650*. Tentoonstellingscatalogus Landesmuseum Niedersachsen, Braunschweig 1985, deel 1, p. 283-284, cat. 220 (H.G. Gmelin).

18 Op.cit. Van Beuningen, Koldewij, noot 9, pp. 254-264, afb. 610-668.